

# De UNESCO-conventie voor de bescherming van het cultureel erfgoed onder water (Paris, 2001) en WO I maritiem erfgoed in het Belgisch deel van de Noordzee

Marnix Pieters

De honderdste verjaardag van Wereldoorlog I (WOI) staat voor de deur. Dit zorgt wereldwijd voor een nieuw elan ten aanzien van het cultureel erfgoed onderwater gelinkt aan deze wereldbrand. Dit heeft alles te maken met de UNESCO-conventie voor de bescherming van het cultureel erfgoed onderwater (Paris, 2001). Deze conventie trad in werking op 2 januari 2009 en vierde eind 2011 zijn 10<sup>de</sup> verjaardag met een wetenschappelijk colloquium in Brussel. Momenteel (augustus 2013) zijn er al 45 landen die deze conventie ratificeerden en een groeiend aantal andere landen overweegt de bezwaren die ze aanvankelijk tegen deze conventie hadden, te laten varen. België trad toe op 5 augustus 2013. Momenteel zijn Frankrijk en België de enige twee landen in NW-Europa die deze conventie hebben geratificeerd. Er wordt gehoopt dat ook andere aan de Noordzee grenzende landen als Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Denemarken op termijn het voorbeeld van Frankrijk en België zullen volgen.

De UNESCO-conventie stelt dat "alle sporen van menselijk bestaan die een cultureel, historisch of archeologisch karakter hebben die zich geheel of gedeeltelijk, permanent of periodiek onder water bevinden sinds tenminste 100 jaar" als cultureel erfgoed onderwater worden beschouwd. Zo zullen in de loop van de herdenkingsperiode van WO I, 2014-2018, alle wrakken van schepen gezonken tijdens WO I in het Belgisch deel van de Noordzee progressief van de bescherming van deze conventie kunnen genieten.

Deze nieuwe situatie roept ongetwijfeld allerlei vragen op. Had WO I dan een belangrijke maritieme component? Wat zegt de conventie in essentie? Wat betekent dit voor het Belgische deel van de Noordzee? Welk soort en hoeveel erfgoed daterend uit WO I is daar aanwezig en in welke staat is het? Hieronder proberen we op die en op andere vragen een antwoord te formuleren.



■ Deze Britse militaire begraafplaats is gelegen aan de Sint-Donatuskerk in Zeebrugge. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog was hier nog geen kerkhof aanwezig. Toen 44 Duitsers op 26 september 1915 omkwamen tijdens een tramongeval, werden ze bij de kerk begraven. Gedurende de oorlog zou het 'Deutscher Ehrenfriedhof' gestaag aangroeien. Op 5 juni 1917 kwamen er 40 Duitsers van twee torpedoboten (de S15 en S 20) bij, die tijdens een zeeslag omgekomen waren. Het monument op de foto is een herdenking aan hen (Marnix Pieters, Agentschap Onroerend Erfgoed)

## De UNESCO-conventie en WOI

### Niets te vroeg

Ondanks het feit dat de Eerste Wereldoorlog vooral te land werd uitgevochten was het maritieme nooit ver weg. Denken we bijvoorbeeld maar, voor wat het westelijke front betreft, aan de fase uit het begin van de oorlog die bestempeld werd als de ‘*course à la mer*’, aan de onderwaterzetting van de Westhoek (Van Pul 2004) en aan de Britse raids vanop zee op Zeebrugge en Oostende, een poging om de beide duikboothavens te blokkeren. Verder grepen er wereldwijd nog een groot aantal belangrijke maritieme militaire acties (Bennett 2005) plaats zoals de slagen bij Coronel en de Falklands Islands eind 1914, de campagne te Gallipoli in 1915 bedoeld om de verbinding met de Zwarte Zee open te houden, de Jutlandslag in 1916, etc...

Toch dreigt de maritieme component van het archeologische erfgoed van WOI wat op de achtergrond te geraken. Dit heeft veel te maken met het weinig toegankelijke karakter van dit erfgoed, vaak op en vooral in de zeebodem gelegen. Door onwetendheid maar soms ook door ongepast winstbejag werd tot voor kort al te argeloos met dit erfgoed omgesprongen. Scheepswrakken werden geborgen en verschroot zonder aangepaste registratie, onderzoek of overleg met de betrokken vlaggenstaat. Daarnaast bezoeken veel sportduikers de oorlogswrakken in het kader van wat men ietwat eufemistisch souvenirjacht zou kunnen noemen. Op die manier wordt het collectieve geheugen met betrekking tot beide oorlogen geleidelijk aan gewist zonder het maken van de metaforische ‘backup’. Zeker nu de laatste ooggetuigen van WOI een zeldzaamheid zijn geworden wint het belang van het erfgoed als fysiek

contactpunt met of als laatste getuige van die cruciale fase uit de wereldgeschiedenis. Het is daarom een zeer goede zaak dat België in 2013 – nog vóór de start van de herdenking van WOI – is toetreden tot de hoger genoemde UNESCO-conventie en zich zo geëngageerd heeft om dit erfgoed progressief met de nodige zorgen te omringen. België heeft weliswaar slechts een beperkt stukje Noordzee onder zijn toezicht, maar de loop van de geschiedenis heeft er wel voor gezorgd dat dit deel van de Noordzee bijzonder druk bevaren werd zoals o.a. aangetoond door de 3500 jaar oude boot gevonden te Dover (Clark 2004).

### Beschermen en samenwerken, de pijlers van de conventie

Wat zijn nu de belangrijkste elementen van deze conventie? De kerngedachte is de bescherming van het cultureel erfgoed onderwater ten behoeve van de mensheid. Zoals met archeologisch erfgoed aan land is ook op zee het eerste uitgangspunt hiervoor ‘bescherming *in situ*’. De conventie ziet twee soorten bedreigingen waartegen het erfgoed dient beschermd te worden. De eerste en belangrijkste bedreiging vanuit het standpunt van de conventie vormen de gespecialiseerde bergingsfirma’s die wereldwijd archeologische ‘schatten’ doelbewust opsporen en bovenhalen met de bedoeling via de verkoop ervan winst te genereren. Daarbij bekommeren ze zich vaak niet om het feit dat dit erfgoed eigenlijk tot het collectief geheugen van de mensheid behoort, een degelijk onderzoek verdient en moet “beleefbaar” zijn door iedereen. Door de snelle ontwikkeling van allerhande apparatuur wordt geschat dat momenteel 98% van de zeebodem wereldwijd toegankelijk is geworden voor dit soort bergingsactiviteiten, wat de noodzaak

om deze conventie te ratificeren met de dag dringender maakt. Aansluitend bij de bescherming tegen bergingsfirma’s, stelt de conventie ook dat verkoop, onherstelbare verspreiding en commerciële exploitatie van cultureel erfgoed onderwater uit den boze zijn.

Daarnaast omvat de conventie ook een algemeen artikel dat dient te beschermen tegen allerhande menselijke activiteiten in zeegebieden die niet specifiek gericht zijn op het cultureel erfgoed maar er wel een toevallige impact op hebben. De conventie stelt dat de lidstaten de middelen zullen inzetten waarover zij beschikken om dit erfgoed te beschermen tegen dit soort activiteiten. Hoewel het duidelijk is dat hiermee zaken als baggerwerken, grondstoffenwinning, bouwactiviteiten, vissen met sleepnetten, etc. wordt bedoeld, omvat de tekst geen opsomming ervan. Het niet opnoemen in een lijst heeft het voordeel dat ook toekomstige activiteiten bij voorbaat niet worden uitgesloten. De beschermende maatregelen hebben in eerste instantie betrekking op het cultureel erfgoed aanwezig in de zeegebieden onder toezicht van de betrokken lidstaat, maar strekken zich in tweede instantie ook uit tot alle zeegebieden wereldwijd via de jurisdictie van de lidstaat ten aanzien van de eigen ingezetenen en de schepen die de vlag van de lidstaat voeren. Wanneer bescherming *in situ* niet mogelijk of wenselijk is en een onderwatersite dan toch dient opgegraven te worden, moet deze activiteit beantwoorden aan de regels die zijn toegevoegd aan de conventie (als Annex). Deze regels verschillen niet wezenlijk van de standaarden gehanteerd voor archeologisch onderzoek aan land.

Naast beschermen is samenwerking tussen lidstaten een tweede kerngedachte van de UNESCO-conventie. Door ratificatie treedt men als het ware toe tot een club van landen die bereid zijn zich in te zetten voor het onderwatererfgoed en elkaar hierin ook wensen te ondersteunen wanneer nodig. Die samenwerking kan verschillende vormen aannemen. Lidstaten worden bijvoorbeeld aangespoord om in het kader van specifieke situaties/gevallen onderlinge akkoorden te sluiten. Een belangrijk onderdeel van de samenwerking bestaat uit informatie-uitwisseling waarbij de directeur-generaal van UNESCO een intermediaire rol vervult. De lidstaten van de conventie komen ook minstens eens in de twee jaar samen. Een ‘verifieerbare link’ met cultureel erfgoed onderwater in de zeegebieden van een andere lidstaat is een voldoende basis voor een lidstaat om formele samenwerkingen met die lidstaat aan te gaan. De conventie regelt het eigendomsrecht niet, laat onder bepaalde voorwaarden berging toe en is ook ten volle van toepassing op wrakken van staatsschepen (bijvoorbeeld op WOI-scheepswrakken). Meer informatie omtrent de conventie is te vinden op de website van UNESCO: [www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage](http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/underwater-cultural-heritage).



■ Het hoofdkwartier van UNESCO in Parijs (UNESCO)



■ *In situ* ontsluiten van onderwatererfgoed kan wel degelijk, zoals bewezen wordt in China. Links: Het museumgebouw dat toegang geeft tot de Baiheliang inscripties, 40 m beneden het waterpeil van de Yangtze rivier. Onder: Een deel van de inscripties op de Baiheliang zandsteenrug (Baiheliang Museum, foto's ter beschikking gesteld door UNESCO)



## De Noordzee en het erfgoed uit WOI

### Het kader

Wat betekent deze conventie nu concreet voor de bescherming van het cultureel erfgoed onderwater in het kader van WOI? Beschermen kan in deze context twee verschillende betekenissen hebben. Enerzijds kan eminent waardevol erfgoed van WOI onderwater *in situ* en fysiek beschermd worden. Anderzijds kan men er in meer algemene termen voor zorgen dat aan het WOI-onderwatererfgoed aanwezig in het Belgisch deel van de Noordzee geen

schade berokkend wordt zonder dat hiervoor milderende maatregelen worden getroffen. In ieder geval dient er minimaal te worden voorzien in het verzamelen van adequate documentatie van het betrokken erfgoed. Dit moet ervoor zorgen dat dit deel van ons collectief geheugen niet gewoon gewist wordt, maar dat deze informatie toegevoegd wordt aan de kennisdatabank over deze periode. Sitegewijs fysiek beschermen onderwater is technisch en praktisch niet zo eenvoudig. Toch is ondertussen wereldwijd al behoorlijk wat expertise opgebouwd en zijn al een aantal methoden uitgetest die hun nut op dit vlak hebben bewezen (Richards

2012). Er bestaat in China zelf een heus onderwatermuseum dat zich op 40 m diepte bevindt in de Yangtze rivier en gebouwd is om de Baiheliang inscriptie *in situ* te ontsluiten. Baiheliang is de naam van een zandsteenformatie in de Yangtze rivier. Op deze zandsteenformatie zijn sinds de Tang Dynastie, meer bepaald vanaf het jaar 763 na Christus, 72 niveaus van lage waterstand in de rivier aan de hand van inscripties aangeduid. Deze inscripties zijn van groot wetenschappelijk en cultureel belang en kunnen beschouwd worden als het oudste hydrometrisch station ter wereld (Ge Xiurun 2010).



■ De SMS Prangenhof werd in 2002 geborgen (Etienne Rathé, *Maritieme Toegang*)

Beschermen tegen allerlei menselijke activiteiten is vooral een zaak van beleid en beheer. Om o.a. hiervoor oplossingen aan te reiken aan de betrokken instanties en belanghebbenden binnen België is begin 2013 een strategisch basisonderzoek, gefinancierd door het Instituut voor Innovatie door Wetenschap en Technologie (IWT), opgestart. Dit project met als titel 'Archeologisch Erfgoed in de Noordzee' zal dus o.a. voorstellen doen tot een duurzaam beheer van het archeologisch erfgoed in het Belgische deel van de Noordzee. Het spreekt voor zich dat de verschillende

belanghebbenden (visserij, baggersector, aggregaatwinning, hernieuwbare industrie, toerisme, verschillende overheden,...) van nabij betrokken worden.

Tot nog toe is nog maar weinig wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd en gepubliceerd met betrekking tot Belgisch maritiem archeologisch erfgoed uit WOI. De beschikbare materiële bronnen in relatie tot WOI zijn dus nog grotendeels onderbenut gebleven voor het historische en maatschappelijke debat. Het best gedocumenteerde scheepswrak uit de Eerste Wereldoorlog is ongetwijfeld dat

van de geruimde en tot schroot herleide *Vorpostenboot* S.M.S. Prangenhof (Termote 2003). Het wrak ervan werd integraal aan land gebracht en volledig ontmanteld. Tijdens deze werkzaamheden werden ook archeologische waarnemingen verricht. Deze waarnemingen geven een goed inzicht in hoe een voormalige vissersboot kon worden omgeturnd tot een oorlogsbodem.

#### ***WOI-wrakken in het Belgisch deel van de Noordzee: een overzicht***

Ondanks het beperkte onderzoek naar maritiem archeologisch erfgoed gerelateerd aan WOI is het mogelijk om een algemeen beeld op te hangen van het aantal sites en van het belang en de spreiding van scheepswrakken uit die periode in het Belgisch deel van de Noordzee. Basis hiervoor zijn drie beschikbare databanken ([www.vlaamsehydrografie.be/wrakkendatabank](http://www.vlaamsehydrografie.be/wrakkendatabank); [www.maritieme-archeologie.be](http://www.maritieme-archeologie.be); [www.wrecksite.eu/](http://www.wrecksite.eu/)), en diverse overzichtspublicaties over scheepswrakken zoals Hepper 2006 en Termote & Termote 2009.

Hieruit blijkt dat momenteel 40 wraksites toe te schrijven zijn aan WOI. Daarnaast zijn er nog enkele tientallen wraksites waarvoor niet kan uitgesloten worden dat ze verband houden met WOI. Deze zijn niet meegenomen in het huidige overzicht. Een aantal hiervan dienen wellicht gekoppeld te worden aan schepen waarvan geweten is uit geschreven bronnen dat ze tijdens WOI in Belgische wateren vergingen maar waarvan de wraksite tot nog toe niet geïdentificeerd is. Verder zijn ook de sites van de schepen die tot zinken werden gebracht in de havens van Zeebrugge en Oostende bij de gelijknamige

raids in het voorjaar van 1918, met name de Vindictive, Thetis, Intrepid, Iphigenia en de duikboot C3, evenmin in rekening gebracht aangezien deze zeer kort na de oorlog al werden geborgen vermoedelijk zonder al te veel resten achter te laten op de plaats van zinken. Het vermelde aantal kan dus ruw geschat, ongeveer verdubbelen hooguit verdrievoudigen, zeker als men aanneemt dat er ook nog wraksites uit WO1 zijn die nog niet in kaart zijn gebracht bijvoorbeeld omdat ze niet of niet goed zichtbaar zijn op de zeebodem.

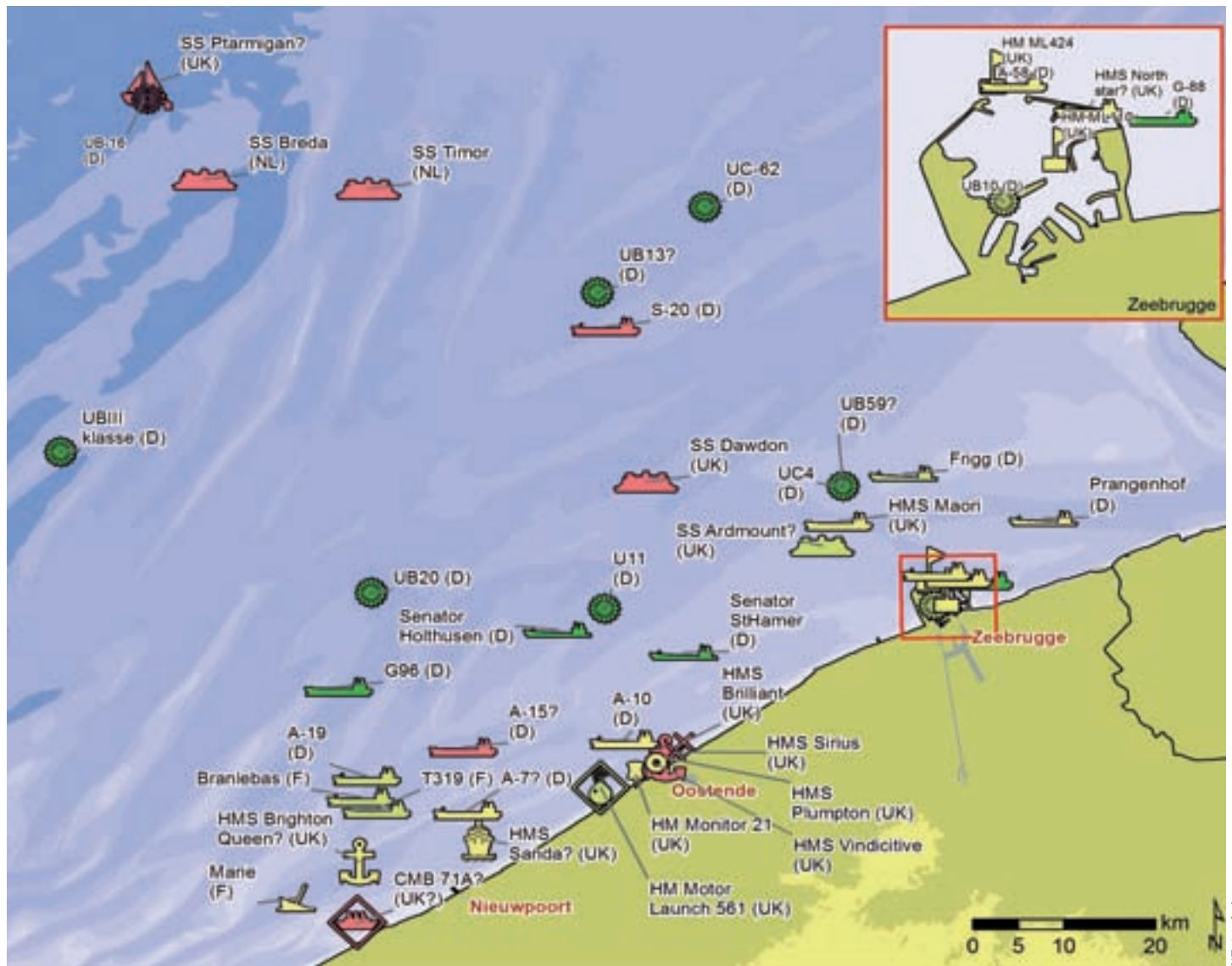
Als we de 40 gekende wraksites in het Belgisch deel van de Noordzee naar nationaliteit uitsplitsen, valt op dat vooral Duitse (20) en Britse (15) sites goed

vertegenwoordigd zijn. Daarnaast zijn er ook nog 3 Franse en 2 Nederlandse.

In het verleden werden al heel wat van deze scheepswrakken geheel of gedeeltelijk geborgen of 'genivelleerd'. Slechts 18 van de 40 wraksites (2 Britse, 14 Duitse en 2 Franse) ontsnapten hieraan, met een proportioneel groot aandeel getroffen Brits erfgoed. Het is niet meteen duidelijk waaraan dit ligt al speelt het aandeel van de Duitse duikboten hierin wel een rol. Deze hinderen immers vanwege hun ligging maar ook vanwege hun aard zelden de scheepvaart en komen daardoor dus niet direct in aanmerking voor berging vanuit de bekommernis voor de veiligheid van de scheepvaart.

Daarnaast stellen we vast dat momenteel, na ongeveer honderd jaar, toch nog steeds zowat een helft van de gekende en gedocumenteerde scheepswrakken uit WO1 aanwezig is in het bodemarchief van de Noordzee. Nog zeker niet te laat dus om alsnog op een andere manier met dit erfgoed om te gaan. Bovendien zijn er ongetwijfeld ook nog een aantal niet geïnventariseerde wraksites die veel kans maken om ook nog goed bewaard te zijn, juist omdat ze niet gekend zijn en – voor zover geweten – dus nooit 'bezocht' werden.

Wanneer we kijken naar de bewarings-toestand van de 18 gekende en overgebleven wraksites uit WO1, valt meteen op dat het vooral de Duitse scheepswrakken zijn die



■ Kaart in het Belgisch deel van de Noordzee, met aanduiding van alle 40, al dan niet geruimde, wraksites uit WO1 (VLIZ)





■ Britse 'Coastal Motor Boat' 33A, gestrand in Oostende, voorjaar 1918 (Royal Museums Greenwich)

er qua bewaring positief bovenuit steken. Ze vormen in aantal ook veruit de grootste groep waarvan nog ongeveer 2/3 goed of relatief goed bewaard is. Het betreft eerst en vooral een aantal duikboten die vanwege hun stevige bouw ook meer kans maken om goed bewaard te blijven: de U-11, UB-10, UB-13, UB-20, UB-59, een duikboot van de UB-III-klasse, de UC-4 en de UC-62. Daarnaast zijn er ook nog 2 torpedoboten (G-88 en G-96) alsook 3 Vorpostenboten ('Senator Holthusen', 'Senator Sthamer' en 'Frigg') die vrij goed bewaard zijn gebleven.

Wat de verspreiding van WOI-wraksites binnen het Belgisch deel van de Noordzee betreft, valt meteen op dat de overgrote meerderheid, 33 van de 40 wraksites, gesitueerd is binnen de territoriale wateren, dus relatief dicht bij de kust. Van de 7 wraksites die zich buiten de territoriale wateren bevinden zijn of waren er drie gesitueerd op of iets ten noorden van de Thornton zandbank. Verder merkt men dat de verspreiding van deze sites gelinkt lijkt aan de ligging van de drie Vlaamse havens met een drietal clusters respectievelijk ter hoogte van Nieuwpoort, Oostende en Zeebrugge. Enkel de concentratie ter hoogte van de haven van Nieuwpoort is in dit opzicht enigszins vreemd vermits die haven niet in gebruik was tijdens WOI. De drie Franse wrakken bevinden zich in het westelijke deel van de territoriale wateren, relatief dicht bij de Franse territoriale wateren, de twee Nederlandse wrakken bevonden zich in het oostelijke deel van de Belgische Noordzee dicht tegen de Nederlandse wateren aan.

## Tot slot

Dit summiere overzicht toont aan dat er nog een waardevol onderwaterarchief rest in de Noordzee uit WOI, meer bepaald met betrekking tot Duitse scheepswrakken. Een erfgoed dat met de nodige zorgen dient te worden omringd. Tevens is dit erfgoed niet zeer uitgebreid wat de beheer- en beheersbaarheid ten goede komt. Het verhaal van deze materiële bronnen mag zeker niet verwaarloosd worden wil men WOI holistisch kunnen benaderen. Verder onderzoek dringt zich op om ook het historische belang van bepaalde scheepswrakken beter te kunnen bepalen. Daarnaast blijkt uit dit overzicht, en vooral uit de vraagtekens achter de naam van de betrokken schepen, ook duidelijk dat nog een aantal identificaties van wraksites onzeker zijn en dat er nog heel wat niet geïdentificeerde wraksites zijn. Met andere woorden, ook op het vlak van identificatie en inventarisatie van reeds gelokaliseerd maritiem erfgoed in het Belgische deel van de Noordzee is er nog werk voor de boeg. Tot slot zijn een groot aantal van deze wrakken ook te beschouwen als maritieme- of oorlogsgraven, een bijkomende reden waarom deze sites de nodige aandacht en respect verdienen.

Van twee voormalige scheepswrakken uit WOI kan je ook grotere onderdelen bekijken aan land. Een stuk van de boeg van de HMS Vindictive staat opgesteld aan het oosterstaketsel in Oostende en van de HMS Maori kan je de schroef en een anker bekijken in het gebouw van DAB Vloot eveneens in Oostende.

## Bibliografie

- Bennett G. (2005). *Naval Battles of the First World War*, Barnsley, Pen & Sword Military Classics, 320 pp.
- Blom R. (2008). *Honger. Een geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog*, Tielt-Uitgeverij Lannoo, 332 pp.
- Bonney G. (2002): *The Battle of Jutland 1916*, Sutton Publishing Limited, Thrupp, Stroud, 244 pp.
- Cornelis C., B. Egger, U. Guérin, S. Khakzad, T. Missiaen, M. Pieters, A. Rey Da Silva & K. Van Balen (2011). *Conference Book. UNESCO Scientific Colloquium on factors Impacting Underwater Cultural Heritage. UNESCO regional Meeting on the Protection of the Underwater Cultural Heritage*, Brussels, 13-15/12/2011, 117 pp.
- De Vos L. (1996). *De Eerste Wereldoorlog*, Leuven, Davidsfonds, 175 pp.
- Clark P. (2004). *The Dover Bronze Age Boat*, English Heritage, London, 340 pp.
- Dromgoole S. (2003). *2001 UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage*, *The International Journal of Marine and Coastal Law*, 18-1, 59-108.
- Gregory D. & H. Matthiesen (2012). *Conservation and Management of Archaeological Sites. Special Issue: preserving archaeological remains in situ*, 14-1/4, Leeds, Maney Publishing, 486 pp.
- Guérin U. s.d. *La Convention de l'UNESCO sur la Protection du patrimoine culturel subaquatique*, Paris, 30 pp.
- Guérin U. (2011). *The UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage and the development of underwater museums*, in: Shuguang L. (red.): *2010 International Meeting on Protection, Presentation and Valorisation of Underwater Cultural Heritage - Chongqing*, Beijing, 206-219.
- Hepper D. (2006). *British Warship Losses in the Ironclad Era 1860-1919*, London, Chatham Publishing, 168 pp.
- Pieters M., I. Demerre, T. Lenaerts, I. Zeebroek, M. De Bie, W. De Clercq, B. Dickinson & P. Monsieur (2010). *De Noordzee: een waardevol archief onder water. Meer dan 100 jaar onderzoek van strandvondsten en vondsten uit zee in België: een overzicht*. *Relicta* 6, 177-218.
- Pixa R.R. (2009). *In defense of Perpetual Title to Sovereign Wrecks*, <http://www.history.navy.mil/branches/org12-7m.htm>
- Richards V. (2012). *In Situ Preservation and Monitoring of the James Matthews Shipwreck Site, Conservation and Management of Archaeological Sites*, 14, 169-181.
- Ryheul J. (1997). *Marinekorps Flandern 1914-1918*, Hamburg-Berlin-Bonn, Uitgeverij E.S. Mittler & Sohn GmbH, 280 pp.
- Termote T. (2003). *S.M.S. Prangenhof. De Vorpostenflottille Flandern, 1914-1918, aan de hand van professionele Berging en Maritiem Archeologisch Onderzoek*, Association for Battlefield Archaeology in Flanders, Voormezele, 141 pp.
- Termote T. & D. Termote (2009). *Schatten en Scheepswrakken. Boeiende onderwaterarcheologie in de Noordzee*, Davidsfonds, Leuven, 352 pp.
- Van Pul P. (2004). *Oktober 1914. Het koninkrijk gered door de zee*, Erpe, Uitgeverij De Krijger, 371 pp.
- Xiurun G. (2011). *Baiheliang Ancient Hydrologic Inscription - n°1 Ancient Hydrometric Station in the World and In-situ Underwater Protection Project*, in: Shuguang L. (red.): *2010 International Meeting on Protection, Presentation and Valorisation of Underwater Cultural Heritage - Chongqing*, Beijing, 309-340.